

УДК 17.94.327(477)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ЕТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемам концептуалізації соціальної етики демократичної трансформації пострадянського суспільства і ролі європейських соціальних стандартів у процесі здійснення проєвропейського цивілізаційного вибору України. Наголошується на особливій ролі поетапного розв'язання т.зв. «соціального питання» на шляху всебічної гуманізації державотворчих стратегій європейських націй і системи європейських міжнародних відносин загалом. Особлива увага приділяється історичній ролі спільних європейських цінностей. Пропонується авторська рефлексія висвітлення зазначеної проблематики в Національній доповіді: «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016), підготовленій провідними вченими НАН України. Обстоюється думка про те, що визначальним чинником успіху практичного долучення українців до простору європейської єдності є сумісність розуміння ідей свободи й справедливості. Автором проводиться думка про необхідність серйозної соціальної оптимізації євроінтеграційної стратегії України з урахуванням якісно нових зовнішніх і внутрішніх умов національного поступу.

Ключові слова: Україна, Європа, цивілізаційний вибір, Угода про асоціацію між Україною та ЄС.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

SOCIAL ETHICS OF EUROPEAN CIVILIZATIONAL PROJECT OF UKRAINE

The article deals with the problems to conceptualize social ethics of democratic transformation in post-soviet society. Special attention is paid to the role of European social standards in the process of realizing the European civilization choice of Ukraine. It is also stressed here that European social standards remain a key factor making a project of European integration so attractive for the majority of Ukrainians.

Special role of a stage by stage solution of a so-called «social approach» on the way to all-rounded humanization of state-forming strategies of European nations and of the system of European international relations in general is being stressed here. The main emphasis is also laid on the historical role of common European values. An attempt is made here to elucidate the above problems in correspondence with the ones expressed in the National report «Civilizational choice of Ukraine — a paradigm of cognition and a strategy to act» (2016), prepared by the leading scholars of Ukrainian Academy of Science.

It is also accentuated that decisive factor to achieve success in joining the space of European unity is in integrity of understanding the ideas of Freedom and Justice. Since internal and external components of European freedom and justice are so closely intertwined that their separate interpretation in author's opinion has no epistemological perspective.

In conditions of world economic crisis the configuration, dynamics and content of integrational processes both in Europe and in post-soviet countries are being substantially changed while preserving basic system factors. Stable economic prosperity and social progress are becoming more and more dependent on world economic situation. At the same time, social welfare of citizens in some countries as well as their authority in contemporary world fully depend on moral-ethical maturity of national elites, level of confidence in society, general level of culture and the rate of individual responsibility of citizens for their future.

With this view we consider the role of social ethics in general context of forming new theoretical and methodological basis of contemporary historical science. The utter importance of social problems for adequate understanding of crisis phenomena in political, economic and cultural life of the European Union after several stages of substantial expansion is being underlined. Special place of «European social model» in contemporary scientific and political discourse is being emphasized. It is underlined that nowadays we speak not only about rational and pragmatic correction of logic of interna-

tional interaction but about radical change of all logic of internal social interaction, about formation and application of qualitatively new theory of making decisions.

The above problems acquire special meaning in modern conditions of sharpening geopolitical competition concerning Ukraine. Real social result of Ukrainian civilizational choice directly influences the process of this competition, as it directly defines the position of both Ukrainian citizens and citizens of European Union countries. Modern financial and migration crisis of EU only enhances the influence of social factor on collective consciousness of «old» and «new» Europeans, frequently engendering rather dangerous tendencies in European life. The author tries to accentuate the importance of the idea of a serious social optimization strategy of European integration of Ukraine while considering qualitatively new external and internal conditions of National progress.

Keywords: *Ukraine, Europe, civilizational choice, Association Agreement between European Union and Ukraine.*

Стан і перспективи розвитку соціальної сфери, ступінь реалізації соціальних прав та перспективи добробуту традиційно належать до розряду проблем, які турбують більшість українських громадян. На кожному новому етапі зазначене коло питань потребує відповідного додаткового теоретико-історичного осмислення. Незгасаюча життєва актуальність такого нового осмислення не залежить від конфігурації державних пріоритетів у галузі зовнішньої політики, державного ладу і моделей управління. Власне, з метою їх кращого вирішення періодично й відбувається зміна цих самих *пріоритетів, ладу й моделей* або шляхом послідовного системного реформування, або в горнилі революції. Ідеали свободи й добробуту завжди в історії були пов'язані між собою найтіснішим чином. Це, зокрема, регулярно підтверджується результатами найрізноманітніших соціологічних опитувань. Саме проблеми добробуту більшість опитаних називають питанням, що реально турбує їх насамперед. Попри наявну різницю побутуючих тлумачень самого поняття *добробут*, громадяни приблизно однаково уявляють собі його комплексний зміст як матеріальне втілення базових соціальних прав людини. Приєднавшись до Європейської соціальної хартії 1996р. (переглянутої), Україна визначилася в ціннісному відношенні не лише щодо перспективного змісту власної демократичної трансформації, а й недвозначно окреслила соціальні параметри свого багатообіцяючого (у прямому, й переносному сенсі) руху до Європи. Європейська соціальна хартія, попри певну декларативність деяких її положень, об'єднала свого часу правих і лівих. Питання соціальної солідарності здатне справляти значно помітніший

стабілізуючий вплив і в сучасній Україні, на цікавому політичному етапі, коли залишився політичний поділ лише на правих і неправих. Більше того, швидкий соціальний поступ перетворився на своєрідний маркер якісно нового етапу української європеїзації і виявився ключовим чинником історичної легітимізації сміливої євроінтеграційної стратегії в очах широких верств українських громадян, давно виснажених тривалим періодом безжальних соціальних експериментів та дезорієнтованих ціннічною соціальною демагогією й безсоромною політичною софістикою. У цьому немає нічого дивного, оскільки соціальні негаразди мільйонів громадян у будь-якій державі були й залишаються основним джерелом депресивного стану суспільної свідомості, потужним генератором політичної нестабільності і, у загальному підсумку, найнебезпечнішим викликом у царині національної безпеки. Ігнорування цього очевидного досвіду людської історії завжди мало гіркі наслідки для гуманістичного поступу європейської цивілізації. Саме тому славнозвісне «соціальне питання» й посідає таке важливе місце в історії європейської політичної думки. І саме тому *європейська соціальна модель* на певному історичному етапі об'єктивно перетворилася на головний ідеологічний чинник зростання привабливості європейського цивілізаційного вибору. На нашу думку, зазначені очевидні обставини суттєво актуалізують увесь комплекс досліджень соціальної проблематики сучасного історіописання загалом і колективного європейського досвіду гармонізації соціальної сфери зокрема.

У загальному сучасному дискурсі європейських цінностей соціальна етика демократичної трансформації посідає особливе місце. Те, що під різними приводами і з різних причин *соціальна етика* на українських теренах розчиняється в *тіньовій економіці й тіньовій політиці*, свідчить лише про недостатній рівень загальної політичної культури й генетичні вади сучасного політичного стилю мислення, призвичаєного до вправного нав'язування широким масам вибіркової героїчної жертвовності в ім'я чергової величної мети. Зазначена проблема має, на нашу думку, розглядатися в широкому методологічному контексті перебудови колективного історичного мислення з урахуванням нової гостроти питання про користь і шкоду історії для життя. Українська гуманітаристика, попри тривалий попередній період активної рецепції європейського стилю мислення, перебуває ще на самому початку засвоєння повноцінної європейської філософії досвіду й принципів зрілої критики історичного розуму. Істинно європейська емансипація історичної науки зовсім не зводиться до естетизованого «звільнення» від реального змісту соціального буття людини. Навпаки, уся повоєнна історична логіка європейського єднання орієнтувалася на послідовне практичне втілення ідеї соціальної справед-

ливості. Зрозуміло, що реалізація принципу справедливості в умовах ринкової демократії потребувала раціонального врахування зростаючих викликів регіональної та глобальної конкуренції. Коли соціальний критерій «виштовхується» за межі євроінтеграційної стратегії, це робить беззмістовною саму цю стратегію.

Вельми характерно, що представники «вузького кола обмежених людей», котрі наполегливо пропонують *асоціальні* варіанти європейського поступу, насправді самі вже давно є «підпільними європейцями» із таким запасом добробуту, про який пересічні європейці можуть лише мріяти. Такого роду противники популізму добре себе почувають, незалежно від стану державного бюджету, масштабів державної заборгованості та середнього рівня національного доходу на душу населення. Їх цікавить лише прагматична економія соціальних видатків в ім'я максимальної економічної ефективності локальних проєктів. Однак висока прибутковість швидкоплинного політичного фаворитизму в умовах затишного корупційного кріпацтва має логічним наслідком фантастичну соціальну диференціацію, котра навряд чи колись буде виправдана славнозвісним *судом історії* тих народів, які пройшли шлях неймовірно тяжких історичних випробувань. Політична осанна *людської гідності* погано корелюється зі зневагою до соціального капіталу та соціальної справедливості. Квапливий пошук нових *зовнішніх* конфігурацій національної безпеки, здійснюваний без опори на новий рівень довіри з боку абсолютної більшості власних громадян (як неодноразово доводила українська історія), сам по собі не гарантує формування повноцінної політичної нації. Багатовікова гармонія раба й пана у європейській історії давно добігла свого кінця. Усвідомлення цього простого факту становить глибинний сенс рецепції європейського історичного досвіду.

Можна скільки завгодно втішатися з того, що «суспільство» перемогло «державу», а правильна «спільнота» своєю чергою перемогла недосконале «суспільство». Однак ніколи не варто забувати, що організаційне й моральне скасування контрольних функцій та конкретної відповідальності державних інституцій нівелює саму ідею *Української держави* як інструменту реалізації соціального й культурного потенціалу української незалежності.

Стратегічно небезпечним є ігнорування того факту, що повноцінний європейський простір — це насамперед простір продуктивної праці й приклад її ефективної організації на всіх рівнях. Власне, масштабна гармонізація європейської сфери трудової діяльності й стала ключовим пріоритетом згаданої Європейської соціальної хартії. Без відповідного розвитку цієї сфери, а тим більше за умов прогресуючої убогості та соціального відчуження будь-які моделі *суспільства і держави* завжди

перетворюються на химерну сукупність паразитичних *спільнот*, які сповідують відвертий соціальний партикуляризм і наочно демонструють клінічну смерть національного духу.

Еволюція європейської соціальної сфери й аналіз соціальних аспектів української європеїзації утворюють цілісний об'єкт дослідження. Лауреат Нобелівської премії у галузі економіки Пол Самуельсон у своєму знаменитому «Економіксі» прагматично зауважив, що «головні питання стосовно правильних чи помилкових цілей сама наука вирішити не може. Це питання належить до сфери етики і “ціннісних міркувань”. Такі питання мають, зрештою, розв'язувати громадяни. Усе, що може зробити фахівець, це виокремити можливі альтернативи й показати справжню ціну різних рішень. Проте розум має-таки поступитися серцю у володіннях серця. Бо, як казав Паскаль, “серце має міркування, що їх розум ніколи не знатиме”»¹.

Як на нашу думку, розумові аспекти соціальної справедливості й національної державності настільки тісно пов'язані між собою в просторі української філософії серця, що питання етики й «ціннісних міркувань» абсолютно природно лягають у контекст міждисциплінарної аналітики історичної еволюції соціальної сфери. Своєю чергою, це потребує додаткового методологічного осмислення проблеми цінностей та культурно-історичної специфіки європейського цивілізаційного вибору. Розуміння складності інтеграції індивідуальних цінностей до європейських соціальних принципів останнім часом переконливо демонструють у своїх фахових апеляціях до наукової спільноти й широкої громадськості провідні вітчизняні науковці².

Як наголошував Вільгельм Дильтей, «цінність не продукт утворення понять на службі предметного мислення. Цінність може стати такого роду продуктом, якщо він, з одного боку, репрезентує спосіб дії, а з другого боку — включений у предметні відносини». Автор відомої «Структури історичного світу в науках про дух» слушно зазначав, що цінність, попри своє *понятійне здійснення як предметної характеристики*, не втрачає співвіднесення з життям. Завдяки цьому цінності, на думку філософа, й здатні перетворюватися на певну силу та «відкриватися в історії», відтворюючи свій попередньо закладений зміст³.

Європейські цінності не є, у цьому випадку, якимось виключенням. Вони не можуть «відкритися в історії» без найтіснішого зв'язку з українським життям. Таке розуміння проблеми цінностей у контексті цивілізаційного вибору, власне, й уможливило формування адекватної соціальної етики історичного аналізу. Як слушно відзначив видатний англійський філософ, логік і математик, автор самобутніх «Пригод ідей» (1933) Альфред Норт Вайтгед, «проведення реформ не доводить моральної

переваги покоління реформаторів. Звісно, потрібно, щоб це покоління володіло енергією реформаторської діяльності. Але умови можуть змінюватися: те, що є можливим сьогодні, стає неможливим завтра. Не можна думати, що велика ідея тільки й чекає доброго дядечка, який потурбується втілити її у практику. Це є дитячим поглядом на історію ідей. Ідеал, аби укорінитися у житті, потребує зростання поступово виникаючих загальних традицій, здатних утримати на собі вантаж його практичних утілень»⁴.

Аргументуючи парадоксальну близькість методологічного світогляду Карла Маркса й Леопольда фон Ранке, американський історик Алан Мегілл наводить геть ранкіанське міркування з Марксової праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» про те, що «образи, взяті з минулого, здатні викривляти сприйняття світу на противагу тому, яким він є у дійсності». А. Мегілл навіть припускає, що «коли б це було релевантним його аргументації, Маркс, можливо, вказав би на те, що вірним є й зворотне, оскільки пошук уроків у минулому викривляє і наше сприйняття минулого, яким воно дійсно було». Розмірковуючи далі про завдання історичної науки в сучасному світі, дослідник акцентує суттєву відмінність нинішніх часів, коли не лише «вища еліта» реально володіє правом формулювати завдання історичної науки. Як образно висловлюється А. Мегілл, «сьогодні сцену заповнила маса: правителі і народ, виробники і споживачі історії, строкатий і гучно галасливий натовп». (Задля повної ясності варто лише зауважити, що цей «строкатий і гучно галасливий натовп», власне, і є славнозвісний *демос*, точніше його найбільш активна частина. — *Авт.*).

У підсумку своїх міркувань про високе покликання сучасної історичної науки досвідчений епістемолог окреслює чотири основні типи її завдань: 1) *формування ідентичності* на основі спільного акту коммеморації; 2) *проповідання (євангелізація)* як робота по зміцненню нашої громадянської релігії; 3) *розважання*; 4) *бути корисною* (там, де це можливо). Щодо проблеми корисності історії, А. Мегілл, схоже, солідаризується із побутуючою думкою про її *невизначність* на тлі трьох попередніх завдань. Адже традиційно вважається, що «історія не може бути так само корисною, як, приміром, машинобудування, адміністрування або скотарство». Багато хто переконаний, що «іноді історія, особливо коли вона віддалена від нас у часі, просторі або культурно, взагалі не може бути корисною»⁵.

Невщухаюча з часів Ф. Ніцше дискусія про користь і шкоду історії для життя не втрачає своєї актуальності. Однак, як на наш погляд, подібні уявлення безпідставно ігнорують просту й очевидну обставину, що згадані *машинобудування, адміністрування та скотарство* також мають

свою світову й національну *історію*. Й насправді ця історія сповнена чималою практичною користі, принаймні як систематизований досвід конкретної сфери людської діяльності. Недостатня увага до такого роду конкретного історичного досвіду стає в багатьох випадках джерелом прихованого емпіріокритицизму, причиною ігнорування матеріалістичного, прикладного змісту досвіду. Саме ця обставина дуже часто перетворюється на колосальну перешкоду для здійснення ефективних реформ у сфері виробництва й для справи радикальної реорганізації ключових інститутів суспільства. Знову й знову складається ситуація, коли реформатори знають, **що** потрібно робити, але при цьому вельми приблизно уявляють собі, **як** це робити на практиці. Відповідним чином, вони вкотре виявляються нездатними більш-менш зрозуміло пояснити алгоритм необхідних перетворень тим безпосереднім виконавцям, які покликані втілювати в життя їхні грандіозні плани.

Для реалізації реформаторських планів найважливішим є адекватне розуміння *ситуації*. Під кутом зору методології історичного аналізу в цьому випадку доцільно згадати концептуалізацію поняття *ситуації*, запропоновану видатним філософом, психологом та істориком Карлом Ясперсом. *Ситуації*, які відійшли в історію, вчений прагматично вважав завершеними, оскільки вони вже відомі нам у своєму значенні й більше не існують. Водночас, на його переконання, *наша власна ситуація* хвилює нас тим, що діюче в ній мислення продовжує визначати, чим вона стане. Адже кожному відомо, що стан світу, в якому ми живемо, не є остаточним.

Ясперс гостро поставив проблему самоусвідомлення в «історично визначеній ситуації», адже ми живемо, як він слушно наголошує, не лише в ситуації людського буття взагалі, а пізнаємо її кожного разу лише в історично визначеній ситуації, яка «йде від інакшого й жене нас до інакшого». Часом до зовсім неочікуваного інакшого. Так, приміром, сталося із Французькою революцією, перебіг якої виявився неочікуваним, і яка швидко перетворилася на свою протилежність, оскільки поривання до людської свободи завершилося терором, котрий цілковито знищив цю саму свободу.

Як наголошує Ясперс, *ситуація* після свого усвідомлення лише апелює до певної поведінки. Ситуація не має невідвортної логіки, автоматичного саморозвитку, не відбувається нічого невідвортного. Вона лише вказує на потенціал і межі можливостей. Те, що в ній відбувається, також залежить від того, хто в ній перебуває й від того, як він її пізнає та розуміє. «Саме осягнення ситуації вже змінює ситуацію, оскільки воно апелює до можливого діяння й поведінки. Побачити ситуацію означає розпочати її опановувати, а звернути на неї пильну увагу — вже боротьбу

волі за буття». Кожна ситуація нерозривно зв'язана з людиною. У будь-якому випадку важливим є ретельне врахування комплексного характеру людського буття, сполучення різних аспектів якого, власне, й створює певну ситуацію. По-перше, на переконання Ясперса, як *існування*, буття людини розгортається в цілком конкретних економічних, соціальних, політичних *ситуаціях*, від *реальності* яких залежить усе інше (хоча не лише вони визначають дійсність). По-друге, існування людини як *свідомості* перебуває в просторі пізнавального процесу. Історично набуте й відтепер наявне знання за своїм змістом, характером здобуття, розчленування й розширення, вже саме по собі є *ситуацією*, певною мірою зрозумілою людині. По-третє, те, чим стане *сама людина*, обумовлено людьми, яких вона зустрине, а також можливостями віри, голос якої у ній звучить. Усі перераховані вище три комплекси обставин, у яких «віднаходить себе людина» (а саме: «фактичне існування, можлива ясність знання, апелююче самобуття у своїй вірі») потрібно, на думку К. Ясперса, обов'язково враховувати в кожному процесі осягнення духовної ситуації.

Як відомо, К. Ясперс не сприймав «сліпої діалектики матеріалістичного й економічного спрощення» в редакції примітивізованого марксизму. Водночас, його небезпідставно насторожували «варіанти натуралізації людського буття, засновані на відмінностях рас». На його думку, в обох зазначених підходах втрачається істинне історичне усвідомлення часу. Тож, коли в історичному дослідженні стару *діалектику матеріалістичного й економічного спрощення* механічно замінити навіть найпатріотичнішою *натуралізацією людського буття, котра ґрунтується на відмінностях рас*, справжнє історичне усвідомлення часу навряд чи відродиться. Новому історичному мисленню, попри будь-який етноцентричний ентузіазм, все одно страшенно бракуватиме матеріалістичного й соціально відповідального реалізму. Надмірне естетичне захоплення політикою у стилі «фольк» під час вирішення суто практичних питань раціональної організації вільного життя цілої нації навряд чи сприятиме ефективному менеджменту в раціоналістичному просторі глобальної історії. Для унаочнення цього логічного припущення можна скористатися наведеним К. Ясперсом образним висловом видатного французького письменника Стендаля, котрий ще в 1829 р. попереджав про практичні наслідки неналежного використання типу людини, наділеної естетичним сприйняттям. Якщо таку людину, приміром, поставити на чолі будівництва каналу, то замість того, «щоб холодно й розумно завершити будівництво, вона полюбить цей канал і наробить дурниць». Для історичного усвідомлення соціальної ситуації у сучасній Європі та сучасній Україні надзвичайно важливим видається акцент К. Ясперса на тому, що «єдиної ситуації для людей одного часу не існує». Тому відповідальний

історик, попри будь-які вільні подорожі в минуле, не має жодного морального права перетворюватися на одного з «дезертирів дійсності», чисельність яких в епоху постмодерну драматично швидко зростає. Тож, обстоювана вченим комплексність тлумачення *ситуації* людського буття видається, у цьому випадку, цілком раціональним вирішенням складної методологічної дилеми адаптації історичного досвіду до стрімкої зміни конфігурації історичних явищ і процесів. Зрозуміло, що обстоюваний Ясперсом комплексний аналіз *ситуації* потребує не менш комплексного дослідницького інструментарію.

Як це не сумно констатувати, але нині, як і на початку 30-х років минулого століття, сутність *кризи* полягає насамперед у *дефіциті довіри*. Рівень довіри в суспільстві багато в чому визначає реальну дієвість «державної волі», котра, як писав К. Ясперс у 1932р., «виходить з *ідеї держави добробуту як економічної системи*» й саме за її посередництва спрямована на людину. Однак, славнозвісна «державна воля» здатна й занепасти до рівня «опортуністичної політики моменту в ім'я зовнішнього успіху»⁶. Державне мислення цілком може заціпеніти в полоні духовного ідеалу й проігнорувати «дійсність моменту», хибно оцінюючи будь-яке існування. (В українських умовах симптомом такого оціпеніння зазвичай слугує активізація публічних натяків на брак славнозвісної «політичної волі»).

На переламних етапах національної історії прагматика історичного досвіду дуже тісно пов'язана з культурою загального історичного мислення. Як відомо, у популярних історичних творах зазвичай не прийнято прямо артикулювати етичну й прагматичну корисність історичного знання. Значно більший наголос робиться на емоційній співучасті, спільному переживанні з людьми минулого. Значною мірою це є наслідком того, що занадто вже часто гучні моралістичні проповіді заангажованих інтелектуалів виявлялися шахрайством вже хоча б тому, що історичні дії у просторі минулого оцінювалися як зразкові на основі вже сформованих етичних поглядів. Таку історію А. Мегілл прямо називає «вправлінням у софістиці, котре віддзеркалює сучасні упередження, зодягнуті у шати старовини»⁷. На його глибоке переконання, така історія викривлює сучасне не меншою мірою, ніж минуле.

Відомий англійський історик, автор оригінальної «Історії норманського завоювання» й цікавих «Методів вивчення історії» Едвард Фріман послідовно провадив думку про те, що вивчення історії неможливе без допомоги інших наук. На його переконання, практично всі галузі знання можуть бути корисними для прояснення суті й практичного змісту складних історичних проблем. Адже, як слушно зауважує вчений, «звичайне помилкове уявлення ніколи не буває повним; воно завжди становить

перекручення якоїсь істини; якась сторона справи, абсолютно правильна сама по собі, визнається в настільки непропорційному вигляді порівняно з іншими сторонами, що практично перестає бути правильною»⁸.

У цьому зв'язку Фріман пригадує часи, коли він читав «Етику Аристотеля». Дослідник зауважує, що він вже навряд чи склав би іспит з цієї праці. Однак, за його словами, читаючи її, він «набув нову здатність, якої до того не мав: здатність розрізнення й визначення», котрою відтоді міг завжди скористатися для заняття предметами, що не мали жодного відношення до змісту книги, читання якої розвинуло в ньому цю нову здатність. На його переконання, «людина, підготовлена до мислення вивченням Етики, усуне багато ускладнень, котрі заважають вивченню історії, — особливо коли дотримається правила, викладеного в останньому параграфі Етики, тобто перейде від її вивчення до вивчення «Політики». На думку зрілого європейського методолога історії, якщо людина усвідомить значення будь-якого розрізнення й визначення, котрі викладено з такою дивовижною ясністю, то можна вважати, що вона пройшла найкращу школу «як для необхідного забуття, так і для вивчення». Людина позбавляється обмеженості, долає штучні перегородки у власному мисленні й починає розуміти, що «факти, які перебувають з одного боку цієї штучно спорудженої перегородки, на стільки ж заслуговують на її увагу, як і факти, що перебувають по інший бік». За критерієм корисності для розвитку особистої здатності формулювання історичних суджень Е. Фріман ставить Аристотеля в один ряд із такими визнаними класиками світового історіописання, як Фулід і Тацит. З погляду дослідження «історії європейського світу» подібний методологічний синтез видається йому не лише корисним, а й просто необхідним⁹.

Потрібно визнати, що це є суттєво ширшим методологічним тлумаченням історико-епістемологічної функції етики, аніж те, що ми зазвичай зустрічаємо в багатьох професійних істориків, котрі вдаються до застосування традиційного аксіологічного підходу. Щоправда, у деяких європейських філософів можна зустріти й більш критичний погляд на «Етику» Аристотеля. Бертран Рассел, приміром, у своїй широко відомій «Історії західної філософії» (Глава XX) навіть зауважив, що в Аристотеля «майже повністю відсутнє те, що можна назвати доброзичливістю або філантропією». Як, зокрема, відзначив Рассел, «страждання людства, наскільки їх усвідомлює Аристотель, не зачіпають його емоційно». Оскільки той, нібито, лише «розсудливо стверджує, що вони є злом, але вони не роблять його нещасним, за виключенням тих випадків, коли тими, хто страждає, виявляються його друзі». Рассел навіть припустив, що Аристотелю «невідомі усі найглибші сторони морального життя». Як наголошується у підсумку, усе, що має сказати Аристотель, «буде корисним забезпеченим

людям із нерозвиненими пристрастями, але йому нема чого сказати тим, хто одержимий Богом або дияволом, або тим, кого очевидне нещастя доводить до відчаю». На цій підставі Рассел дійшов загального висновку про те, що «Етиці» Аристотеля «бракує внутрішньої значимості»¹⁰. Для професійного історика, у цьому випадку, виникає цілком логічне питання про те, якою мірою численні новації у царині методології сучасного історіописання можуть претендувати на реальну «внутрішню значимість» з погляду наявного потенціалу істинної людяності, гуманістичної самоцінності стилю мислення.

Серйозною інтелектуальною підтримкою для вітчизняних гуманітаріїв і, водночас, відчутним поштовхом для поглибленого осмислення окреслених нами вище проблем стала підготовлена провідними вченими НАН України національна доповідь про цивілізаційний вибір України. У її підсумковому розділі переконливо наголошується на особливій ролі *ціннісно-нормативних, соціальних та етичних наслідків* зазначеного вибору¹¹. Зазначений комплекс питань вартує подальшого опрацювання вітчизняними європейцями. По-перше, ця проблематика залишається предметом уважного моніторингу й вимогливого аналізу з боку світової та, безпосередньо, європейської наукової спільноти; а по-друге, саме ці питання залишаються полем найбільш гострого протистояння на національному та наднаціональному рівнях як у сучасній світоглядно розколотій Україні, так і у сучасній світоглядно розбурханій Європі. Для дослідника, який зацікавився соціальною етикою історичного аналізу, цей комплекс питань національної саморефлексії може слугувати своєрідним дзеркалом усіх українських революцій. Сьогодні він ще й слугує індикатором рівня сприйняття або несприйняття мільйонами українських громадян жорсткого історичного реалізму затяжних трансформаційних перегонів.

Комплексний аналіз ціннісно-нормативних, соціальних та етичних чинників у загальному контексті масштабних змін на європейському континенті традиційно є важливим методологічним сегментом європейської гуманітаристики загалом та європейської історичної науки зокрема. Наочним прикладом може слугувати натхненне поєднання аксіологічної конструктивності й міждисциплінарної свободи у багатовимірному антропоцентризмі знаменитої школи «Анналів». Попри усю безперечну важливість складних економічних питань та надзвичайно гострих питань європейської безпеки, саме екзистенційний зміст євроінтеграційного процесу, життєва, людська перспектива європейського єднання об'єктивно виходять сьогодні на передній план «боїв за історію».

Автори згаданої національної доповіді НАН України дуже вчасно нагадують про те, що згідно з положеннями Конституції України та з урахуванням ментальності нашого народу, цивілізаційний вибір нашої

країни — це вибір такого способу життя, в якому *«людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства, і не просто декларованою, а реальною»*. Вчені наголошують, що здійснюючи євроатлантичний вибір, *Україна визнає особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями*¹². Дуже суттєвим видається акцент на необхідності *«руху від цивілізаційного вибору до проекту і його реалізації»*, як на рівні держави, так і на рівні особистості (тобто там, де цивілізаційний вибір набуває ознак *життєвого вибору* людини з подальшим рухом до *життєвого проекту* й підсумкової *самореалізації*). Дослідники розрізняють у цьому випадку *гідну самореалізацію* і *негідну* (тобто таку, в процесі якої людина зациклюється на перманентності життєвого вибору, «ніде не відчуваючи себе собою, а відтак бере участь у чужих життєвих проєктах...»)¹³. Як на нашу думку, саме час більш уважно придивитися, у яких проєктах беруть участь сучасні українці, у своїх чи чужих. Порушене в національній доповіді питання про *власне цивілізаційне обличчя й геополітичну гідність* є, на нашу думку, далеко не другорядним з урахуванням чергової небезпечної турбулентності українського історичного часу. Нам видається корисним значно глибше замислитися над проблемою соціальної етики української євроінтеграції. Слід уважно роздивитися зрадливі «соціальні зморшки» на цьому *цивілізаційному обличчі* та оцінити реальний соціальний зміст згаданої *геополітичної гідності*. Адже саме лише публічне визнання й гучне декларування спрямованості цивілізованого світу до забезпечення людської гідності аж ніяк не скасовує завдань масштабної цивілізаційної трансформації, що охоплює всю «сукупність матеріально-технічних, економічних, правових і духовно-культурних умов гідного життя людської спільноти»¹⁴. Вельми симптоматичними видаються наведені вченими результати соціологічних опитувань Центру Разумкова, які свідчать про те, що вже після Євромайдану відносна більшість українців (41%) *не вважає євроінтеграцію об'єднуючою українців ідеєю*, а ідентифікація з Європою серед наших громадян ще досить низька — тільки 29% проти 63% тих, хто не вважає себе європейцями (див.: *Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості*. Київ: Центр Разумкова, 2016. 97 с.). Як зазначається, наші громадяни не вважають себе європейцями насамперед через *невідповідність до європейського матеріального забезпечення життя*. Серед тих, хто не відчуває себе європейцями, абсолютна більшість головною причиною називають низький рівень добробуту (73%) і соціально-культурні умови життя (46%). Наступні за значимістю чинники — це низький рівень культури, освіти (33%), «неєвропейська свідомість» (28%), відчуття себе представником іншої культури (10%) і релігійна належність (2,4%)¹⁵.

Нове осмислення модернізації насамперед як процесу творення зрілих європейських ціннісно-нормативних та інституційних форм не просто на часі, а є сьогодні очевидним загальносуспільним імперативом. Адже, як слушно наголошують провідні українські вчені, модернізація українського суспільства здійснюється в умовах глобалізаційних процесів, котрі релятивізують традиційні цінності замкнених етосів і породжують нові концепти глобального етосу, універсалістської макроетики. Йдеться про феномен співіснування різних ціннісно-нормативних утворень. На глибоке переконання дослідників, «стан невизначеності в цінностях, коли співіснують поряд різноманітні системи цінностей, утворює дифузю ціннісно-нормативної системи як стан аномії, який і підважує національну ідентичність». Українські вчені констатують очевидний дефіцит норм і цінностей, які об'єднували б державу і суспільство. За їхніми спостереженнями, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства протягом останніх двадцяти років залишається неприпустимо високим. А сучасна війна, котра за визначенням є аномійним явищем, лише стимулює подібну небезпечну еволюцію суспільної свідомості. Українські науковці висловлюють обґрунтовану тривогу з приводу притаманної сучасному українському суспільству «аномійної деморалізованості», ознакою якої є «порушення геть усіх правил і норм від правил дорожнього руху до Конституції». У цьому сенсі більш зрозумілим стає побутуючий в українському суспільстві брак відповідальності, котрий продовжує дивувати європейську спільноту. Як цілком слушно підсумовується, «брак відповідальності, своєю чергою, викликає дефіцит довіри як «невидимої руки суспільства»¹⁶.

Українцям ще потрібно навчитися вчасно розрізняти справжню боротьбу за кращі європейські цінності й корисливе політичне використання ероінтеграційної риторики для задоволення своїх егоїстичних бізнесових і політичних інтересів. Суттєво актуалізується потреба більш предметного розрізнення відтінків нинішньої широкої палітри різного роду політичних «симулякрів» (на кшталт згаданої дослідниками «симулятивної демократії» британського соціолога І. Блюдорна). У вітчизняних наукових колах радикально поглиблюється розуміння необхідності уважного вивчення як *позитивного, так і негативного західного досвіду* в справі вибору потрібної моделі демократії.

У параграфі про здобутки й втрати в процесі реалізації стратегій цивілізаційних змін (5.2) автори національної доповіді розпочинають свій фаховий аналіз з постулату про те, що «цивілізаційний вибір України розуміється насамперед як *добровільна* зміна принципів суспільного життя, його ціннісних засад» [Курсив наш. — Авт.]. Наведені вище соціологічні дані про європейську самоідентифікацію постреволюційних укра-

інців демонструють відчутну різницю між єврореалізмом і євроідеалізмом. Українські та європейські інтелектуали і бюрократи можуть скільки завгодно повторювати, що «найбільш вагомим результатом європеїзації українського суспільного життя має стати поглиблення і зміцнення демократії з такими її атрибутами, як свобода слова, зібрань, об'єднань, політичний та ідеологічний плюралізм, пріоритет права, відкритість влади, правління народу ...» і що «у реалізації поставлених цілей Україна завжди може розраховувати на всебічну підтримку європейських країн»¹⁷. Однак широкі верстви прагматичних українських громадян цікавить насамперед, що мало б бути реальним життєвим результатом демократії, ідеологічного плюралізму, відкритості влади й правління народу — **практичне поліпшення життя самого народу**. Це є метою не лише задекларованого стратегічного завдання щодо «примушування українського великого бізнесу до підпорядкування своїх егоїстичних інтересів загальнонаціональним, до підвищення рівня привласненого ним виробництва за рахунок використання досягнень науки і техніки, до виконання ним соціальних зобов'язань перед найманою працею»¹⁸, а й усього українського євроінтеграційного проекту як такого. В іншому випадку громадяни ніколи не усвідомлять його реальний цивілізаційний зміст. Для мільйонів людей він залишиться черговою історіософською примарою, ще одним номенклатурним експериментом у просторі розбалансованої історичної свідомості. А за такого стану національної свідомості проголошений новою українською елітою рішучий вихід з-під російського домінування завжди залишатиметься лише пропагандистським проектом доби «гібридної війни». Економічна та політична прірва, що визнається всіма вітчизняними й зарубіжними дослідниками основною перешкодою для зближення України з Європою, сама собою нікуди не подінеться. Жебраки й люди, які постійно залишаються на межі виживання, які не мають більш-менш прийнятних гарантій гідного майбутнього існування, навряд чи особливо перейматимуться європейськими цінностями, про безумовну пріоритетність яких невтомно нагадують економічно успішні європатріоти. Усіма дослідниками визнається, що головним чинником достатньо поширеної ностальгії за радянським минулим був і залишається матеріальний стан. Українських політиків та їхніх європейських партнерів мав би суттєво більше хвилювати акцентований у національній доповіді соціологічний факт, що у 2015 р. (тобто через рік після тріумфального підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і подальшої кривавої бійні на сході України) відсоток «ностальгуючих» сягав рівня 1991 р. Адже, поза сумнівом, це є надзвичайно серйозним викликом у царині національної безпеки. Як би не напружувалися талановиті пропагандисти європейського вибору, палко заперечуючи попередні

патерналістські звички широких верств населення й закликаючи до нової корпоративно-соціальної відповідальності бізнесу, однак «для більшості населення євроатлантична цивілізація асоціюється з матеріальним добробутом, а не з цінностями свободи у її різноманітних проявах»¹⁹. Саме тому в згаданій національній доповіді НАН України вітчизняні вчені наполегливо акцентують важливість урахування суспільного впливу проблеми нерівності, питань соціальної справедливості (див.: параграф 1.4 «Соціальні виміри нерівності»). Дослідники слушно наголошують, що «сучасне трактування нерівності виходить за межі суто економічних параметрів — виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Окремі групи населення через обмеження своїх прав потерпають і від окремих видів нерівності, але найбільш гостро від їх комбінації». Однак при цьому визнається неспростовним фактом, що «первинним видом нерівності є економічна нерівність, яка найбільш виразно проявляється нерівністю доходів, а це, у свою чергу, спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ — якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла, до фінансових та матеріальних ресурсів, до реальної можливості користуватися правами на здоров'я, на життя, на безпеку, на культурний розвиток, на громадську діяльність та участь у політичному житті тощо». Утворюється хибне коло бідності, коли нерівність у стартових можливостях посилює нерівність людей упродовж усього їхнього життя.

Звісно, що вчені жодною мірою не вимагають повернення до старої «зрівнялівки». Адже є загальною істиною, що цілковита рівність є не менш шкідливою, ніж крайня нерівність. Однак на переконання дослідників, найнебезпечнішою є «застигла» нерівність, тобто поділ суспільства на окремі «касти» при вкрай ускладненому міжкастовому переході. Кастова структура суспільства, сформована за ознаками статків і зв'язків, нахабна впевненість у кастовій захищеності від справедливого покарання перетворюють нерівність на смертельну загрозу самій ідеї української незалежності. За висновками експертів, неприпустимо низькими залишаються заробітки принаймні половини працюючих в Україні. І вже абсолютно ганебним для всього процесу європеїзації в Україні є наявність крайніх проявів нерівності — соціального відторгнення та дискримінації. Окрім того, глибока нерівність справляє зрозумілий негативний вплив на весь процес економічного зростання²⁰.

Тож, коротко підсумовуючи наше цільове перепрочитання знакової у багатьох відношеннях національної доповіді про цивілізаційний вибір України, навряд чи можна погодитися з поширеними зовнішніми узагальненнями на кшталт того, що «українці хочуть жити по-європейськи, але ще не хочуть дотримуватися європейських правил»²¹. У такого роду

закидах на адресу українців міститься лише частина правди. По-перше, не варто розписуватися геть за всіх українців; по-друге, важко дотримуватися якихось «європейських правил» у дуже оригінальній «європейській країні», де будь-які правила й досі сприймаються як зайва умовність; а по-третє, чого, зрештою, вартують якісь зовнішні або внутрішні правила, коли для одних вони легко перетворюються на зручне знаряддя легітимації стрімкого збагачення, а для інших стають законоподібною гарантією консервації та поглиблення персональної соціальної деградації.

Вікопомне «соціальне питання» (яке поки що не посіло гідного місця в новітній українській історії понять) саме собою ніколи не зникало з порядку денного національної та європейської історії. Більше того, цілком очевидно, що саме його розв'язання неодноразово визначало ключові віхи реальної гуманізації європейського історичного поступу, а його зухвале ігнорування або нерозважливе відкладення «на потім» швидко перетворювалося на серйозний виклик для безпеки і стабільності Європи. Стосовно ж мільйонів простих українців, які через страждання й кров зробили свій цивілізаційний вибір на користь повноцінного європейського життя, будь-яка «європодібна» маргіналізація соціальної проблематики нагадує банальне історичне шахрайство. В умовах консервації соціального занепаду (а тим більше подальшої соціальної деградації) значної частини населення славнозвісний «рух у бік Європи» ще зовсім не означатиме «усе більшу відстань від євразійської цивілізації». Це скоріше нагадуватиме міфологічний «рух-у-нікуди», у загальному підсумку якого найбільш кмітливі «активісти» зазвичай безперешкодно розчиняються в заможних прошарках тієї або іншої «реальної цивілізації» і надалі непогано себе почувають. Поглиблення соціально-економічної кризи внаслідок дії цілої низки внутрішніх і зовнішніх чинників цілком об'єктивно призводить до втрати низки важливих ознак цивілізованості як такої. Водночас, враховуючи наявний геополітичний та геоекономічний потенціал, згадані євразійська і європейська цивілізації цілком здатні зблизитися в майбутньому внаслідок прогресуючої глобалізації. У цьому сенсі досить популярне уявлення про те, що рішуче віддалення від однієї цивілізації вже саме по собі автоматично означає наближення до іншої, виглядає певним «лінійним» спрощенням реального історичного процесу.

Згадуваний нами А. Вайтгед вважав, що «ми можемо спостерігати лише те, що пов'язано з нашими концептуальними переконаннями у сучасності». Однак для початку потрібно принаймні мати адекватні «концептуальні переконання», які дозволять спостерігати реальну картину світу. Кожний момент досвіду, на переконання філософа, становить «перехід від одного світу до іншого — від безпосереднього минулого до безпосереднього майбутнього». Саме тому, на його думку, безпосередне

минуле також іманентно присутнє в теперішньому з певною мірою структурної визначеності. Майбутнє є іманентним кожній події сучасного, маючи різний ступінь домінування в ньому. Однак майбутня індивідуальна подія не існує²². Членство України в ЄС є «майбутньою індивідуальною подією, яка не існує» не лише для європейських філософів. Сьогодні воно «не існує» як для керівництва ЄС, так і для провідних політиків держав-членів. Лукавий європейський фініш процесу ратифікації грандіозної Угоди про асоціацію між Україною і ЄС розставив усі крапки над українським «і»— ані гарантій безпеки, ані гарантій економічної підтримки, одна лише чесна гарантія відсутності перспективи членства в ЄС. Україна має самотужки навчитися плавати в порожньому європейському басейні, який навіть не обіцяють колись наповнити водою. На додаток, посольство ЄС в Україні чесно декларує, що соціальні наслідки прискороного руху України в бік Європи — це прерогатива Міжнародного валютного фонду. Сама ж Європа лише *сподівається*, що зазначені наслідки (від пенсійної реформи та інших соціальних ініціатив) виявляться не занадто катастрофічними. Натомість в умовах масового безгрош'я українці отримали право на тримісячне проживання в яких завгодно європейських готелях власним коштом. Треба звикати, що за свободу треба платити. Заощадженнями, територіями, здоров'ям і навіть самим життям. Але ж з Європою чи без Європи; у басейні чи в чистому полі, а добре плавати у світовому океані історії таки потрібно вчитися самотужки. І вчитися треба якомога наполегливіше. Інакше можна знову не виплисти з річки Геракліта.

¹ Цит. за: *Так Р.* Історія політичної думки. Нові перспективи історіописання. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 275.

² Див.: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.; *Горбулін В.* Замысловатая неопределенность нового миропорядка. URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/zamyslovataya-neopredelennost-novogo-miroporyadka-.html>; *Пирожков С., Хамітов Н.* Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/civilizatsiyniy-vibir-ukrayini-v-globalizovanomu-sviti-yakiy-civilizatsiyniy-vibir-robot-ukrayinu-ne-ob-yektom-a-sub-yektom-geopolitik-.html>; *Лібанова Е.* Україна: глибина нерівності. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html>.

³ Див.: *Дильтей В.* Категории жизни. Структура исторического мира в науках о духе. Вопросы философии. Москва, 1995. № 10. С. 129–143.

⁴ *Уайтхед А.* Приключения идей. Избранные работы по философии. Москва: Прогресс, 1990. С. 441.

⁵ *Мегилл А.* Историческая эпистемология: Научная монография. Москва: «Канон⁺» РООИ «Реабилитация», 2007. С. 438–441.

⁶ Ясперс К. Духовная ситуация времени. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. URL: <http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt>

⁷ Мегилл А. Вказ. праця. С. 439.

⁸ Фриман Э. Методы изучения истории. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. С. 60.

⁹ Там само. С. 72–73.

¹⁰ Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2001. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/rassb01/index.htm>

¹¹ Див.: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. С. 243–249.

¹² Там само. С. 7–8.

¹³ Там само. С. 138.

¹⁴ Там само. С. 136.

¹⁵ Там само. С. 245.

¹⁶ Там само. С. 244–245.

¹⁷ Там само. С. 249.

¹⁸ Там само. С. 253.

¹⁹ Там само. С. 267.

²⁰ Там само. — С. 35–37; 40.

²¹ Yermolenko V. Sie glauben an Europa, aber nicht an seine Regeln. Süddeutsche Zeitung. 2014. 12 Mai. URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/interview-ueber-junge-ukrainer-sie-glauben-an-europa-aber-nicht-an-seine-regeln-1.1953967> / Цит. за: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. С. 245.

²² Уайтхед А. Вказ. праця. С. 593–596.

REFERENCES

1. Dil'tej, V. (1995). Kategorii zhizni. Struktura istoricheskogo mira v naukah o duhe. *Voprosy filosofii*, 10, 129–143 [in Russian].
2. Friman, Je. (2011). *Metodi izuchenija istorii*. Moskva: Knizhnyj dom LIBROKOM [in Russian].
3. Horbulyn, V. *Zamyslovataia neopredelennost' novoho myroporiadka*. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/internal/zamyslovataya-neopredelennost-novogo-miroporyadka_.html [in Ukrainian].
4. Jaspers, K. *Duhovnaja situacija vremena [Die geistige Situation der Zeit]*. Retrieved from <http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt> [in Russian].
5. Libanova, E. *Ukraina: hlybina nerivnosti*. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti_.html [in Ukrainian].
6. Megill, A. (2007) *Istoricheskaja jepistemologija*. Moskva: Kanon+ ROOI Reabilitacija [in Russian].
7. Pyrozkhov, S., & Khamitov, N. *Tsyvilizatsijnyj vybir Ukrainy v hlobalizovanomu sviti*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/internal/civilizaciyniy-vibir-ukrayini-v-globalizovanomu->

sviti-yakyy-civilizaciyniy-vibir-robit-ukrayinu-ne-ob-yektom-a-sub-yektom-geopolitik-.html [in Ukrainian].

8. Rassel, B. (2001). *Istorija zapadnoj filosofii i ee svjazi s politicheskimi i social'nymi uslovijami ot antichnosti do nashih dnei*. Novosibirsk: Sibirskoe universitetskoe izdatel'stvo. Retrieved from <http://www.psylib.org.ua/books/rassb01/index.htm> [in Russian].

9. Tak, R. (2004). *Istoriia politychnoi dumky. Novi perspektyvy istoriopyssannia*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

10. *Tsyvilizatsiynij vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii: natsional'na dopovid'*. (2016). S.I. Pyrozhkov, O.M. Majboroda, Yu.Zh. Shajhorods'kyj (Ed.). Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].

11. Uajthed, A. (1990). *Prikljuchenija idej. Izbrannye raboty po filosofii*. Moskva: Progress [in Russian].